

פרשת בהר

הרב אמנון בזק

זווית הראייה הייחודית של פרשת בהר

לעילוי נשמת
ישראל אייזנברג ז"ל

א. מה ענין שמיטה אצל הר סיני?

הכותרת של פרשתנו – "וַיְדַבֵּר ה' אֶל מֹשֶׁה בְּהַר סִינַי לֵאמֹר" (כ"ה, א) – העסיקה את חז"ל ואת הפרשנים. הדברים מוכרים בניסוחו המפורסם של רש"י: "מה ענין שמיטה אצל הר סיני? והלא כל המצוות נאמרו מסיני!". רש"י הביא את תירוץ של חז"ל לשאלה זו: "אלא מה שמיטה נאמרו כללותיה ופרטותיה ודקדוקיה מסיני, אף כולן נאמרו כללותיהן ודקדוקיהן מסיני". אבל על דרך הפשט עדיין יש להבין: מה ראתה התורה לציין דווקא על פרשה זו שנאמרה למשה בהר סיני?

השאלה גדלה למקרא סיומה של היחידה, בפרשת בחקתי,¹ ששם מוזכר שוב הר סיני: "אַלֶּה הַחֻקִּים וְהַמִּשְׁפָּטִים וְהַתּוֹרֹת אֲשֶׁר נָתַן ה' בְּיַד בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּהַר סִינַי בְּיַד מֹשֶׁה" (כ"ו, מו).² מכאן נראה בבירור שהתורה אכן מדגישה כי פרשה זו ומצוותיה קשורות קשר מיוחד להר סיני.

בשיעורנו ננסה לעמוד על זווית הראייה הייחודית של פרשה זו. נבחן את היחס בין ניסוחם של מצוות ודינים בפרשה לבין ניסוחם במקומות אחרים בתורה, וכך נעמוד על החוט המקשר בין פרשיותיה השונות של פרשת בהר.

ב. שַׁבַּת לַה'

פרשתנו פותחת במצוות השמיטה, שעיקרה: "שֵׁשׁ שָׁנִים תִּזְרַע שָׂדֶךְ וְשֵׁשׁ שָׁנִים תִּזְמַר כְּרִמְךָ וּבִשְׁנָה הַשְּׁבִיעִית שַׁבַּת שַׁבְּתוֹן יִהְיֶה לְאַרְצְךָ" (כ"ה, ג-ד). לכאורה לפנינו חזרה על האמור בפרשת משפטים: "וְשֵׁשׁ שָׁנִים תִּזְרַע אֶת אֲרָצְךָ וְאַסְפֹּת אֶת תְּבוּאָתָהּ. וְהַשְּׁבִיעִית תִּשְׁמְטֶנָּה וְנִטְשָׁתָה..." (שמות כ"ג, י-יא). לשם מה אפוא כתבה התורה את פרשת השמיטה פעמיים?

1 דבר פשוט הוא שהברכות והקללות שבפרק כ"ו הן המשך ישיר לפרק כ"ה, והן מוסבות בראש ובראשונה על המצוות הנזכרות בפרשתנו. לדבר זה כמה וכמה ראיות, ונציין כאן רק שתיים מהן. ראשית, מצוות השמיטה תופסת מקום מרכזי בפרשת הקללות: "אִז תִּרְצֶה הָאָרֶץ אֶת שַׁבְּתֶיךָ לַיְמֵי הַשְּׁמָה וְאַתֶּם בְּאֶרֶץ אֲבוֹתֵיכֶם אִז תִּשְׁבַּת הָאָרֶץ וְהִרְצִת אֶת שַׁבְּתֶיךָ. כָּל יְמֵי הַשְּׁמָה תִּשְׁבַּת אֶת אֲשֶׁר לֹא שַׁבְּתָה בְּשַׁבְּתֵיכֶם בְּשַׁבְּתֵיכֶם עֲלֵיהֶם" (כ"ו, לד-לה). שנית, פתיחתה של פרשת הברכות – "אִם בְּחֻקֵּי תִלְכוּ וְאֵת מִצְוֹתַי תִּשְׁמְרוּ וְעִשִּׂיתֶם אִתָּם... וְיִשְׁבְּתֶם לְבָטָח בְּאֶרְצְכֶם" (כ"ו, ג-ה) – היא מעין מה שנאמר בפרשתנו: "וְעִשִּׂיתֶם אֶת חֻקֵּי וְאֵת מִשְׁפָּטֵי תִשְׁמְרוּ וְעִשִּׂיתֶם אִתָּם וְיִשְׁבְּתֶם עַל הָאָרֶץ לְבָטָח" (כ"ה, יח).

2 לא נעסוק כאן בשאלת היחס שבין פרק כ"ו לפרק כ"ז, שחתימתו דומה, ואף בה מצוין הר סיני: "אַלֶּה הַמִּצְוֹת אֲשֶׁר צִוָּה ה' אֶת מֹשֶׁה אֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּהַר סִינַי" (כ"ז, לד). לענייננו די בעובדה שליחידה הבניה מפרקים כ"ה-כ"ז יש קשר מיוחד להר סיני.

טעמים רבים ניתנו למצוות השמיטה. הרמב"ם (מורה הנבוכים ח"ג פל"ט) ביאר אותה כמצווה חברתית-מוסרית, "חמלה וחנינה על כל בני האדם, כמו שאמר 'וְאַכְלוּ אֲבִינִי עִמָּךְ' (שמות כ"ג, יא)". ספר החינוך (מצווה פד), לעומתו, רואה אותה בראש ובראשונה כמצווה שבין אדם למקום: "כדי שיזכור האדם כי הארץ שמוציאה אליו הפירות בכל שנה ושנה, לא בכוחה וסגולתה תוציא אותם, כי יש אדון עליה ועל אדוניה, וכשהוא חפץ הוא מצוה אליו להפקירם".

דומה ששני כיוונים אלו מבטאים את ההבדל שבין פרשת השמיטה שבספר שמות לבין פרשת השמיטה שבספר ויקרא. פרשתנו מציגה את השמיטה כמצווה שבין אדם למקום ומכנה אותה שבת: "וְשַׁבְּתָה הָאָרֶץ שַׁבַּת לַה'" (כ"ה, ב). הציווי "שֵׁשׁ שָׁנִים תִּזְרַע שָׂדֶךְ וְשֵׁשׁ שָׁנִים תִּזְמַר כְּרִמְךָ וְאַסְפֹּת אֶת תְּבוּאָתָהּ, וּבִשְׁנָה הַשְּׁבִיעִית שַׁבַּת שַׁבְּתוֹן יִהְיֶה לְאַרְצְךָ" (כ"ה, ג-ד) מזכיר את הציווי על השבת בעשרת הדיברות – "שֵׁשֶׁת יָמִים תַּעֲבֹד וְעִשִּׂיתָ כָּל מְלַאכְתֶּךָ, וְיוֹם הַשְּׁבִיעִי שַׁבַּת לַה' אֱ-לֹהֶיךָ..." (שמות כ, ח-ט) – המנומק אף הוא (בפרשת יתרו) כציווי שעניינו הכרה בקב"ה כבורא העולם: "כִּי שֵׁשֶׁת יָמִים עָשָׂה ה' אֶת הַשָּׁמַיִם וְאֶת הָאָרֶץ אֶת הַיָּם וְאֶת כָּל אֲשֶׁר בָּם וַיָּנַח בַּיּוֹם הַשְּׁבִיעִי" (שם, ט). שביתתם של בני ישראל ביום השביעי מבטאת את האמונה בקב"ה, שברא את העולם בשישה ימים ונח בשביעי. יחידת הזמן הרלוונטית לארץ היא השנה, ושביתתה בשנה השביעית מבטאת אף היא את האמונה בקב"ה, קונה שמים וארץ.

בספר שמות, לעומת זאת, אין השמיטה מוגדרת כ"שבת", והיא מוצגת כמצווה חברתית, שמטרתה: "וְאַכְלוּ אֲבִינִי עִמָּךְ וַיִּתְּרֶם תֹּאכַל חֵיַת הַשָּׂדֶה" (שמות כ"ג, יא). גם פרשתנו עוסקת באכילת תבואת השדה, אך בניסוח אחר: "וְהִיָּתָה שַׁבַּת הָאָרֶץ לְכֶם לְאֹכְלָהּ לָךְ וּלְעַבְדְּךָ וּלְאִמְתְּךָ וּלְשִׁכְרְךָ וּלְתוֹשֵׁבֶךָ הַגֵּרִים עִמָּךְ. וּלְבַהֲמֶתְךָ וּלְחִיָּה אֲשֶׁר בְּאֶרְצְךָ תִּהְיֶה כָּל תְּבוּאָתָהּ לְאֹכֵל" (כ"ה, ו-ז); כאן אין נזכרים העניים דווקא, אלא מודגש השוויון של כל בני האדם בפירות, הנובע מן המודעות כי לה' הארץ.³ ואכן, בספר שמות נזכרת השמיטה עם מצוות אחרות שבין אדם לחברו, כגון: "לֹא תִטֶּה מִשְׁפָּט אֲבִינֶךָ בְּרִיבוֹ" (שם, ו), "וַיִּגַר לֹא תִלְחָץ" (שם, ט).

נמצאנו למדים, שמחלוקת הראשונים בדבר אופייה של מצוות השמיטה משקפת למעשה את ההבדל שבין שתי פרשיות השמיטה שבתורה: מספר שמות נראה שעיקרה

3 ההבדל ניכר גם בדין של החיות. בספר שמות יעדס העיקרי של פירות השביעית הוא "אֲבִינִי עִמָּךְ", ורק "וַיִּתְּרֶם" ניתן לחייט השדה. בפרשתנו, לעומת זאת, העיקרון החשוב הוא שאין האדם שליט על שדהו, ולכן הפירות מיועדים לכול – כאדם כחיה – ללא שום הבדל.

ד. כִּי עֲבָדֵי הֵם אֲשֶׁר הוֹצֵאתִי אֹתָם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם

מכאן נעבור לדין הייחודי השני ביובל: חזרת העבדים לחיק משפחותיהם. הלכות עבד עברי נידונות עוד בשתי פרשות אחרות בתורה: בתחילת פרשת משפטים (שמות כ"א, א-ו) ובפרשת ראה (דברים ט"ו, יב-יח). והנה, שתי הפרשות הללו נראות ממש כסותרות את האמור בפרשתנו. בפרשתנו נאמר שבשנת היובל העבד שב אל משפחתו. בפרשות האחרות נזכרות שתי אפשרויות אחרות: או שהעבד יוצא בשנה השביעית, או שהוא ממאן לצאת, ואז יהיה עבד עולם – לנצח, על דרך הפשט (ראה רשב"ם בשתי הפרשות); אבל האפשרות לצאת בשנת היובל אינה נזכרת בפרשות אלו כלל ועיקר! ובכן, מה פשר הסתירה הזו?

דומה שגם הבדל זה משקף נקודות מבט שונות. הדבר בולט במיוחד בהשוואה בין פרשתנו לבין הפרשה בדברים. לפי פרשתנו, יציאת העבדים בשנת היובל, אף היא ביטוי לבעלות של הקב"ה – לבעלותו על בני ישראל:

כְּשֶׁכִּיר כְּתוּשָׁב יִהְיֶה עִמָּךְ עַד שְׁנַת הַיָּבֵל יַעֲבֹד עִמָּךְ. וְיָצָא מֵעִמָּךְ הוּא וּבְנָיו עִמּוֹ וְשָׁב אֶל מְשֻׁפְחָתוֹ וְאֵל אֲחֻזַּת אֲבֹתָיו יָשׁוּב. כִּי עֲבָדֵי הֵם אֲשֶׁר הוֹצֵאתִי אֹתָם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם לֹא יִמְכְּרוּ מִמֶּכְרֶת עֶבֶד. (כ"ה, מ-מב).

כשם שאין קרקע נמכרת לצמיתות, כך אין אדם מישראל נמכר "ממכרת עבד", דהיינו ממכר עולם. אדם מישראל איננו בעלים על גופו; הוא עבדו של הקב"ה. וכשם שאין הוא יכול למכור מכירה גמורה את אדמתו, משום שאין בעלותו עליה שלמה, כך אין הוא יכול למכור מכירה גמורה את עצמו. הפקעת המכירה ביובל מעידה שכל אדם מישראל הוא בראש ובראשונה עבד של הקב"ה.

פרשת עבד עברי שבספר דברים, לעומת זאת, מדגישה את הפן המוסרי-חברתי ביחסי האדון והעבד, ומשום כך היא מצווה לשחרר את העבד כבר בשנה השביעית:

כִּי יִמְכַר לְךָ אֶחִיד הָעִבְרִי אוּ הָעִבְרִיָּה וַעֲבָדְךָ שֵׁשׁ שָׁנִים וּבִשְׁנָה הַשְּׁבִיעִת תְּשַׁלְּחֶנּוּ חֲפָשִׁי מֵעִמָּךְ. וְכִי תְּשַׁלְּחֶנּוּ חֲפָשִׁי מֵעִמָּךְ לֹא תְּשַׁלְּחֶנּוּ רִיקָם. הַעֲנִיק תְּעֲנִיק לוֹ מִצֶּאֱנָד וּמִגֶּרֶד וּמִקֶּבֶד אֲשֶׁר בִּרְכָךְ ה' אֱ-לֹהֶיךָ תִּתֶּן לוֹ. וְזָכַרְתָּ כִּי עֶבֶד הָיִיתָ בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם וַיִּפְדֶּךָ ה' אֱ-לֹהֶיךָ עַל כֵּן אֲנִכִּי מְצַנֵּד אֶת הַדָּבָר הַזֶּה הַיּוֹם. (דברים ט"ו, יב-טו).

כל אדם מישראל היה פעם עבד במצרים. ומאחר שנודע לו טיבם של חיי עבדות, מוטלת עליו החובה המוסרית להניח לעבדו לצאת לחופשי בשנה השביעית.

ההבדל בין שתי הפרשות מתבטא גם בפועל שהן נוקטות לתיאור יציאת העבד. בפרשתנו היובל מפקיע את העבדות, ולכן נאמר "וַיָּצֵא מֵעִמָּךְ", משמע: יציאה אוטומטית, שאין לאדון שום שליטה עליה ואין לו חלק בה. לא כן בפרשת ראה. שם התורה עומדת על החובה המוסרית שיש לאדון כלפי עבדו, ויציאת העבד אינה מתרחשת מאליה, אלא היא

בסיוע לאביונים, ואילו בספר ויקרא נראה שמטרתה במסר המרכזי של פרשתנו – "כִּי לִי הָאֶרֶץ כִּי גֵרִים וְתוֹשְׁבִים אַתֶּם עַמִּדִי" (כ"ה, כג). להלן נראה שנקודת מבט זו מייחדת את פרשת בהר גם בהקשרים אחרים.

ג. כִּי גֵרִים וְתוֹשְׁבִים אַתֶּם עַמִּדִי

לאחר מצוות השמיטה באה מצוות היובל, ובה שני דינים ייחודיים: שיבת הקרקעות לבעליהן ושיבת העבדים למשפחותיהם. שיבת הקרקעות לבעליהן, אף היא ביטוי לבעלותו של הקב"ה על הארץ:

וְקִדְשְׁתֶּם אֶת שְׁנַת הַחֲמִשִּׁים שָׁנָה וּקְרַאתֶם דְּרוֹר בְּאֶרֶץ לְכָל יֹשְׁבֵיהָ יוֹבֵל הוּא תְּהִיָּה לְכֶם וְשִׁבְתֶּם אִישׁ אֶל אֲחֻזָּתוֹ... וְהָאֶרֶץ לֹא תִמְכַר לְצִמְתָּת כִּי לִי הָאֶרֶץ כִּי גֵרִים וְתוֹשְׁבִים אַתֶּם עַמִּדִי. (כ"ה, י, כג).

שנת היובל מדגישה שאין לאדם בעלות על הארץ: במהותה שייכת הארץ לקב"ה, ובני האדם אינם אלא "גֵרִים וְתוֹשְׁבִים" בה. הביטוי המובהק לרעיון זה הוא שהקרקעות חוזרות לבעליהן המקוריים. חזרה זו מלמדת שבאמת אין הם בעלי הקרקע, שהרי אין הם יכולים למכור את אחוזותיהם לצמיתות, ומכאן שאין בעלותם עליהן שלמה.⁴

ברם, במקומות אחרים נראה שיש טעם אחר לדין זה. אנשי שבטן של בנות צלפחד התלוננו שאם תירשנה הבנות את נחלת צלפחד אביהן ואז תינשאנה לבני שבטים אחרים, תעבור הנחלה לאותם שבטים, ואפילו שנת היובל לא תפתור בעיה זו: "וְאִם יִהְיֶה הַיָּבֵל לְבְנֵי יִשְׂרָאֵל וְנוֹסְפָה נַחֲלָתָן עַל נַחֲלַת הַמַּטֵּה⁵ אֲשֶׁר תִּהְיֶינָה לָהֶם וּמִנַּחֲלַת מַטֵּה אֲבֹתֵינוּ יִגְרַע נַחֲלָתָן" (במדבר ל"ו, ז). למדנו מכאן שבעיקרון אמור היובל לשמור את נחלת האבות ביד צאצאיהם. לפי פרשה זו, לשנת היובל מטרה חברתית – לשמור על נחלות האבות – ולא דווקא המטרה הדתית האמורה בפרשתנו.⁶

ובכן, לפנינו דוגמה שנייה לזווית הראייה הייחודית של פרשת בהר, העומדת על הפן הדתי במצוות שפרשות אחרות מדגישות את הפן החברתי שלהן.

4 יוצא מכלל זה דינו של בית בעיר חומה, שכעבור שנה הוא נחלט לקונה אותו, ואיננו יוצא ביובל. הרמב"ן הציע שיש הבדל מהותי בין בית לשדה: "ובעבור כי האדם לשדה נעבד וממנו יצא לחם למחיתו, רצה שיצא השדה ביובל. אבל הבית לאחר היאוש ששינה דירתו ועמד שנה בבית אחר – לא יזיק לו, כי לא תמעט מחיתו אם יחלט". ברם, ייתכן שיש מקום להציע כיוון אחר. אמנם הקב"ה הוא אדון כל הארץ, אך הוא נתנה לבני האדם ליצור בה, לפתחה ולשכללה. עיר מוקפת חומה היא מעשה ידי האדם, ולכן היא נזקפת לזכותו. אשר על כן, נתפס בית בעיר חומה כיצירה אנושית, שיש לאדם זכות עליה – הן בבנייה הן בקנייה – לפיכך אין הוא יוצא ביובל, ואת מעמדו החוקי קובעים בני האדם.

5 שיעור הכתוב: "ואפילו שיהיה היובל, לא נקווה לשוב הנחלה אלינו, רק תהיה תמיד נוספת על נחלת המטה" (לשון רשב"ע שם).

6 על חשיבותו של דבר זה אנו למדים מדברי נבות הזורעאלי לאחאב מדוע לא ימכור לו את כרמו: "חֲלִילָה לִי מִה' מִתִּיתִי אֶת נַחֲלַת אֲבֹתֵי לָךְ" (מל"א כ"א, ה).

The Israel Koschitzky Virtual Beit Midrash
 האתר בעברית: <http://www.etzion.org.il/vbm>
 האתר באנגלית: <http://www.vbm-torah.org>

משרדי בית המדרש הווירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5
 דוא"ל: office@etzion.org.il

לביטול רישום לשיעור:
<http://etzion.org.il/vbm/unsubscribe.php>

חובה המוטלת על האדון: "תִּשְׁלַחְנוּ חֶפְשִׁי מֵעַמְּךָ". זו גם הסיבה שדווקא שם מדברת התורה על חובת האדון להעניק מנכסיו לעבד: בפרשה זו האדון אחראי לשלח את העבד, ובכלל השילוח – להעניק לו כלים להתחיל חיים חדשים.

מעתה יובן השוני בין הפרשות בדין עבד שביקש להישאר עם אדונו, ולא יצא בשנה השביעית. בספר דברים נידון החיוב המוסרי של האדון לשחרר את העבד. מהיבט זה, אם ויתר העבד על זכותו להשתחרר – הרי כבר נפטר האדון מחובתו כלפיו, והוא אכן יהיה עבד עולם: "וְהָיָה כִּי יֹאמֶר אֱלִיךָ לֹא אֵצֵא מֵעַמְּךָ כִּי אֶהְבֶּךָ וְאֵת בֵּיתְךָ כִּי טוֹב לוֹ עִמָּךְ. וְלִקְחָתָּ אֶת הַמִּרְצָע וְנִתְּתָהּ בְּאֲזָנוֹ וּבִדְלָתָהּ וְהָיָה לְךָ עֶבֶד עוֹלָם" (דברים ט"ו, טז-יז). פרשתנו, לעומת זאת, דנה בנושא מזווית הראייה הדתית, ומנקודת מבט זו, המכירה פוקעת בשנת היובל על כורחם של האדון והעבד גם יחד.

התמונה השלמה עולה מצירוף שתי הפרשיות הסותרות. בשנה השביעית חלה על האדון חובה מוסרית לשחרר את העבד, ואם הלה אינו מעוניין להשתחרר, שוב אין לאדון מחויבות מוסרית כלפיו. אבל בשנת היובל יוצא העבד לחופשי מאליו, כי מבחינה דתית, אי אפשר לה למכירת עבד עברי שתחול גם לאחר היובל, והיא פוקעת בו מאליה. כך סיכם הרב מרדכי ברויאר את היחס בין הפרשיות:

על פי זה יש להבין גם את המשמעות החדשה, שחז"ל נתנו למושג 'עבד עולם': אין 'עולם' אלא עולמו של יובל. פירוש זה איננו מתאים לפשוטו של המקרא בפרשת ראה; אך הוא מתאים לפשוטו של מקרא, ה'משתף' את פרשת בהר לפרשת ראה. כי הרב מצידו לא ישחרר את העבד 'לעולם', ולפיכך חוזר העבד לעבדותו הישנה 'עד עולם'. אך אותה עבדות היתה מתחילה רק עד שנת היובל; ולפיכך גם עבדות העולם המוטלת על העבד איננה אלא עד סוף 'עולמו של יובל'.⁷

כללו של דבר, גם בדיני היובל מציגה פרשתנו את הצד הדתי של המצווה, שלא כפרשות אחרות, העומדות על הצד החברתי-מוסרי שלה.⁸

 כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציון ולרב אמנון בזק, תשע"א
 עורך: בעז קלוש

 בית המדרש הווירטואלי
 מיסודו של

7 הרב מ' ברויאר, פרקי מועדות, חלק א עמ' 22, ירושלים תשנ"ג.
 8 ייתכן שייחודה של פרשת בהר מתבטא גם בפסוקים החותמים אותה, המביאים את מצוות שבת במסגרת מצוות שבין אדם למקום: "לא תעשו לכם אֵלִים וְפָסֶל וּמַצֵּבָה לֹא תִקְיִמוּ לָכֶם וְאָבֶן מְשִׁכִית לֹא תִתְּנוּ בְּאֲרָצְכֶם לְהִשְׁתַּחֲוֹת עֲלֶיהָ כִּי אֲנִי ה' אֱ-לֹהֵיכֶם. אֵת שַׁבְּתֵי תִשְׁמְרוּ וּמִקֻּדְשֵׁי תִירָאוּ אֲנִי ה' " (כ"ו, א-ב). מהקשר זה נראה בבירור, שאף השבת היא מצווה שבין אדם למקום – שלא כמו בספר דברים, שבו היא מוצגת, כידוע, כמצווה שבין אדם לחברו: "וְיוֹם הַשְּׁבִיעִי שַׁבַּת לַה' אֱ-לֹהֶיךָ לֹא תַעֲשֶׂה כָל מְלָאכָה אֹתָהּ וּבִנְךָ וּבִתְּךָ וְעַבְדְּךָ וְאִמְתְּךָ... לְמַעַן יָנוּחַ עַבְדְּךָ וְאִמְתְּךָ כָּמוֹךָ. וְזָכַרְתָּ כִּי עֶבֶד הָיִיתָ בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם..." (דברים ה', יג-יד).